

ETNICITÁS ÉS LEGITIMITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI BIBÓ MŰVEIBEN

A címben szereplő téma egy az egyben Bibó egyetlen írásában sem szerepel. Mégis, az etnicitás és a legitimitás összefüggése a szerző számos munkájában előfordul, és lényeges problémák kapcsán. Ezért érdemes megnézni, hogyan vélekedett erről a kérdéstről Bibó. Másképpen fogalmazva: megéri vennünk a fáradságot, és számos bibói szöveghelyet összevetve, kompilálva rekonstruálni, mit gondolt ezekről a dolgokról, mert új felismerésekre tehetünk szert, és megérthetünk néhány olyan mozzanatot az életműből, ami eddig nem kapott kellő figyelmet.

Ebben a tanulmányban előbb azt vizsgáljuk meg, hogy milyen összefüggés van Bibó műveiben etnikum és nemzet között a mikro- és a makroszintű legitimitás szempontjából (I.). Ezután Bibó közösségfogalmát vesszük górcső alá (II.). Végezetül az asszimilációról – különösen a zsidóság asszimilációjáról – vallott felfogását értelmezzük a fentiek fényében (III.).

I.

Az első probléma, ami engem ezzel az egész kérdéskörrel kapcsolatban élenken foglalkoztatni kezdett, Bibó asszimiláció-felfogása volt. Ez összefügg kismemzet-konceptiójával, amelynek lényege az etnikai elv. Ezt az elvet, amelyet Bibó a nyelvi nacionalizmusból vezet le,¹ a szerző a magyar viszonyokra alkalmazva így fogalmazza meg klasszikus tömörséggel: „ahol magyarok vannak, ott van Magyarország”.² Ez a felfogás szakít az irredentizmussal, az integer Szent István-i birodalom gondolatával, és a románoknak, a szlovákoknak és a délszlávoknak az ágytól-asztaltól való becsületes elválást ajánlja fel. Ezzel kapcsolatban azonban felvetődik a kérdés: ami demokratikus kifelé, a szomszéd népek irányában, nem kirekesztő-e befelé, a zsidó (és a német) kisebbséghez való viszony terén?

A kérdés megválaszolásához mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy az etnikai elv hol, hogyan és mennyire alapja Bibónál a nemzeti legitimitásnak. Egy olyan szerzőnél, akinél a legitimitás kifejezetten fontos téma, ennek alapján dönthető el, hogy a zsidókat és a németeket legitim vagy illegitim helyzetűeknek tartotta-e.

Bibónál a legitimitás kétféle: politikaszociológiai és tudásszociológiai értelemben fordul elő. Az elsőre nézve előbb az *Európai egyensúlyról és békéről*³ című tanulmányában, később, részletesebben pedig a *Kelet-európai kisállamok nyomorúságában*⁴ fejtette ki azt a koncepcióját, amelynek érett, összefoglaló jellegű megfogalmazását aztán *A nemzetközi államközösség benultágáról*⁵ című munkájában nyújtotta. Ennek a legitimitásnak két alapvető dimenziója van, a külpolitikai és a belpolitikai, és két fő típusa alakult ki a történelemben: a feudális-arisztokratikus, valamint a demokratikus. Ebből a szempontból szemlélve Bibó asszimiláció-felfogása nem kirekesztő, mert az etnikai elvet csak kifelé, a nemzetközi kapcsolatokban érvényesíti, az önrendelkezésnek alárendelten,⁶ és a magyarsághoz tartozást a nyelvi kritériumtól teszi függővé. E – nevezzük így – makrolegitimitás aspektusából tehát nincs jelentősége annak, hogy az asszimilációról vallott felfogása részben Németh László-i, ill. Szabó Dezső-i ihletésű.⁷

Van azonban Bibónak egy tudásszociológiai-fenomenológiai jellegű legitimitás-felfogása⁸ is, amit mestere, Horváth Barna eljárási jogelméletéből⁹, illetve Hajnal István történelemszociológiájából¹⁰ vett át, és amelyet az előzőtől eltérően az életvilág, a

mikroviszonyok vizsgálata során érvényesít. A „mikrolegitimitás” fokmérője az, hogy az objektivált, intézményesült formák mennyire képesek feldolgozni az emberek közötti interakciók tapasztalati anyagát, mennyire igazolódnak vissza a mindennapi életben, mennyire sikerül általuk valós hatalmi erőviszonyokat a hétköznapi életben az érintettekkel kölcsönösen elismertetni, illetve értékeket intézményekben, eljárásokban realizálni. Az egyes formák, módszerek között a tudatosság, a reflektáltság terén fokozati különbség van, de a fejlettebb objektívációknak is csak a reális élményeknek való megfelelés biztosíthat fedezetet. Ha egy társadalomban a kevésbé tudatos, ösztönös eljárások dominálnak, a fejlettebbek pedig nem képesek mintává válni, nem tudnak tényleges követési készséget kiváltani, az társadalomfejlődési zavart jelez, ami a makro- és a mikrolegitimitás közti diszkrpanciában fejeződik ki.¹¹

Ez a distinkció munkál Bibó felfogásában, amikor különbséget tesz az etnikum mint tradicionális szerveződés és a modern nemzet között. Hasonló ez ahhoz, ahogyan a középkori, privilegizált nemesi nemzet és az újkori, a harmadik rend emancipációja nyomán létrejött nemzet között húz határvonalat.¹² Az utóbbit a tömegérzelmekek demokratizálódása, a politikai közösség ügyével való tudatos azonosulás, a felfokozott republikánus, patrióta aktivitás jellemzi, ahol – és ez döntően fontos – a közösség ügye egyúttal a szabadság ügye is. Ez a demokratikus nacionalizmus, ahol a makro-és a mikroszint közötti összhangot az biztosítja, hogy a nagy szabadságintézmények mellett léteznek a szabadság kis körei is, amelyekben az autonómia napi szinten megélhető tapasztalattá válik.¹³ Ehhez társul az is, hogy a demokráciákban a nemzeti lét intézményei, objektívációi – önálló igazgatás, főváros, hadsereg, szimbólumok és mindenekelőtt a biztos határok – is régóta kialakultak, szemben Közép-és Kelet-Európával, ahol ezek hiányában pótszerek után kellett nézni. A térségben kézenfekvő pótszer a népiség, a „Volk”, a „peuple” sajátságai, vagyis az etnicitás nemzetformálónak nyilvánítása.¹⁴

Ha azonban az életvilágból az etnicitást, és nem a kis közösségekben, autonómiákban „egy gramm begyakorolt módszereket”¹⁵ használjuk mikroszintű igazolásképpen, szörnyűséges fából vaskarikához jutunk: az antidemokratikus nacionalizmushoz. Az etnikai legitimitás ebben a kontextusban már nem az egynyelvűek nemzetbe tömörülését jelenti, hanem az ún. ösztönös közösségi tulajdonságok (ízlés, temperamentum, kiejtés¹⁶ stb.) állampolgári közérénnyé magasztosítását – ami képtelenség, hiszen közérényt csak tudatos morális döntés alapozhat meg. Ez kiviláglik az etnikum meghatározásából is. Bibó némileg váratlan helyen, zsidókérdés-tanulmányának a *Nézetek a zsidóságról és az antiszemitizmusról* című alfejezetében magyarázza meg, mit kell e fogalmon érteni: „az embernek (...) egész közösségi és egyéni életviteli módját, társadalmi erkölceit, mindennapi szokásait”.¹⁷ Figyelemre méltó azonban, hogy a szerző ezt a definíciót a rítusközösség kategóriájának kifejtése során használja, amely szerinte [1948-ban] még általánosan elterjedt a Közel-Keleten, valamint – és itt van a lényeg – az egész középkori Európában is az volt.¹⁸ Ebből értelemszerűen következik, hogy ott is jellemző, ahol a középkorból a modernitásba való átmenet során még sok tradicionális zárvány maradt fenn, különös tekintettel a rendi helyzetű parasztságra.¹⁹ A levonható konklúzió: az etnikumra a törzsiség, a zárt életformájú rítusközösség vagy a magánéletbe visszaszorult szubkultúra jellemző – vagyis a modern nemzet iránt apolitikusan közönyös.

Az ösztönös közösségi tulajdonságok azáltal keltik a hitelesség látszatát, hogy az életvilágban gyökereznek. Főleg azok rendelkeznek ilyenekkel, akik beleszülettek az adott közösségbe, ezek alapján azonban asszimilálódni nem lehet. Mint Bibó fogalmaz: asszimilálni csak a „közösségi élet sodrája”²⁰ képes. Felvetődik a kérdés: mit jelent ez, jelent ez egyáltalán valamit? Csak üres szóvirág, amely a szerző deklarált szándéka

ellenére mégis közösségi metafizikát takar,²¹ vagy van racionális magva is? Egyáltalán: min alapszik Bibó közösségfelfogása?

II.

E téren a továbbiakban Kovács Gábor alapvető tanulmányának felismerését igyekszem továbbgondolni: Bibó tulajdonképpen problémamegoldó közösségről beszél.²² Számos fontos bibói szöveghely bizonyítja: ez az értelmezés megalapozott.

Az emberi lét közösségi jellege Bibónál már eleve az emberi állapot bizonytalanságára, problematikusságára és egyben problématudatosságára adott válasz:²³ azért vagyunk egymásra utalva, mert fokozottan sérülékenyek, esendők, halandók vagyunk, és ezt reflektáljuk. Ebből eredően a megismerés nála szintén problémamegoldó technika, akár tudományos, akár más, hétköznapi tevékenységről legyen szó.²⁴ A kultúrát is hasonlóképpen értelmezi, több passzusában is. A fentieket bővebben megvilágítva pl. úgy látja, hogy mindenféle igazgatás, szervezés is kultúrateremtő problémamegoldás: arra való, hogy „valamit vagy valakiket akadályokon átvezessen, rendezzen, egyeztessen, kiegyenlítsen”,²⁵ és „alapvető mozgatója a természettől vagy más embertől való megtámadottság viszonya, vagyis a félelem, ami miatt hajlandók vagyunk magunkat a hatalom alá vetni, vagy a másik ellen támadni... A hatalom tehát rossz, a félelemből ered. A szervezés a hatalmi viszony kiépítése és egyben emberségesebbé tétele. Vagy alá-fölé rendelődés, vagy egymásmellettség jön létre, és ez a hatalom feloldására szolgál. Ez kultúrateremtő szituáció.”²⁶ Szerinte „minden kultúra értékes lehetőségek egyensúlyában áll”,²⁷ és azok a társadalmi jelenségek, „amelyek általában lehetővé teszik, hogy a társadalomban értékek és valóságok együttes és egymást erősítő hatást tudjanak kifejteni: a társadalmi *eljárások és módszerek*, társadalmi problémák megoldására kialakult *konvenciók*, a társadalmi összeütközéseket enyhítő s az összeműködést erősítő *viselkedési minták*”²⁸ szükségesek ahhoz, hogy „az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat..., azaz kultúrát”²⁹ teremthessünk, ami nem más, mint „szüntelenül fejlődő, alakuló, új és új problémákkal viaskodó és azokat megoldó folyamat”.³⁰

Bibó metodológiai vezérelve: a szinopszis, az értékek és tények egymásra vonatkoztatása³¹ tehát az *Eltorzult magyar alkatban* emlegetett ép reagálókészség³² értékelméleti és egyúttal értékszociológiai háttere. Ez a fő kérdés a politikában is, amelynek „tárgya nemcsak az állam, hanem a közösségnek minden olyan közös ügye, amelyben a megszokott dolog szembekerül a változás, a bukás vagy az új fejlődés lehetőségeivel”.³³ Bibó a közösségi-politikai hisztériákat is a problémák megoldására való képtelenséggel, sőt, az azok elől meneküléssel definiálja.³⁴

Ha a közösség elsősorban problémák együttes megoldására való szövetkezést, vállalkozást jelent, akkor mi az a legfontosabb probléma, amelynek megoldására mozgósítania kell reagálókészségét, és amely teljesítőképeségét levizsgáztatja? Bibó válasza: a modern, XX. századi európai társadalom legnagyobb kihívása az áttérés a születési szelekcióról a teljesítményelvre, a mindenki egyenlő emberi méltóságát és az érdemesebbek előbbre juttatását a gyakorlatban egyszerre megvalósító eljárások kidolgozása. Hogy ez mennyire nehéz, azt főleg egyetemi előadásaiban domborítja ki, midőn rámutat: a rendelkezésünkre álló eljárások a szabadságot csak az egyenlőtlen, arisztokratikus társadalomszervezettel képesek összeegyeztetni, az egyenlőséggel nem.³⁵

III.

Mint láthatjuk: Bibónál a közösség nem primordiális jellegű, hanem csinált, a közösségben való tagság pedig nem askriptív, kapott, hanem szerzett státust eredményez; a teljesítményen, az érdemen alapszik. A tagság elnyeréséhez kemény *rite de passage*-okra, avatási szertartásokra van szükség, de ha az avatás szabályai nem világosak vagy teljesíthetetlenek, azért a befogadók felelősek, és akit egyszer felvettek, többé nem rekeszthetik ki.³⁶ Az ösztönös közösségi tulajdonságok, a vérségi-leszármazási alapú etnicitás tehát azért nem lehet a nemzeti hovatartozás kritériuma, mert a születésrendi társadalomszervezet, a személyes uralom továbbélését segítené elő, és a munka, a tehetség helyett a származást hagyná meg szelekciós ismérvként. Bibó nem kicsinyli le a természet adta szerveződések jelentőségét, feleslegesnek tartja a szélmalomharcot az etnikai identitástudat, szolidaritás, összetartás³⁷ ellen, mert kikerülhetetlen és ártalmatlan dolgoknak tartja őket, de szerinte társadalomszervezési alapelvnek alkalmatlanok, mert a demokratikus legitimitás zavarát idézik elő.

Az asszimiláció kérdésével kapcsolatban Bibó álláspontja 1938 és 1948 között jelentős változáson ment keresztül. 1938-ban még Szabó Dezső és Németh László felfogását osztva úgy gondolta, hogy a zsidóság etnikai csoport, amellyel szemben a magyar etnoprotekciónizmus jogos önvédelem.³⁸ Sőt, még 1948-ban sem szakított azzal a nézetével, miszerint a zsidóság etnikai jellegű vallás, és ezért akik életformájukat tekintve továbbra is félig benne maradtak a zsidó rítusközösségben – szerinte ez jellemzi a magyarországi neológiát –, azok csak félig asszimilálódtak,³⁹ és ezért etnikai alapon továbbra is létezett zsidó összetartás, valamint zsidó hatalom is.⁴⁰

Bibó szemléletében az okozott fordulatot, hogy felismerte: a magyarságot – a többi olyan kelet-európai néphez hasonlóan, ahol nagy paraszti tömegek éltek – is inkább az etnikai jelleg határozta meg, és ezért nem volt modern nemzetnek tekinthető.⁴¹ A processzuális társadalomelméletnek⁴² a korábnál következetesebb alkalmazása révén Bibó rádöbbsent, hogy az „eltorzult magyar alkatban”⁴³ a primordiális, ösztönös jegyek dominálnak a tudatos, nagy társadalomszervező eljárások helyett, és emiatt a Szabó Dezső és Németh László által hangoztatott asszimilációkritika ténybeli alapja hiányzik, sőt, fokozza azt a mikrolegitimitás-zavart, amely ezt az asszimilációs szabályrendszert követhetlenné, avatási rítusait teljesíthetlenné tette.⁴⁴ Az etnoprotekciónizmus, vagyis a zsidó összetartásra összetartással, azaz klientelizmussal vagy pláne intézményes diszkriminációval adott válasz a személyes uralom restaurációjával egyértelmű. Ezt jól mutatják a zsidótörvények társadalmi következményei, amelyek a nem zsidók között a műgonddal alkotó ember személyes teljesítménye helyett ismét a származás barbár elvét, az emberek közötti minőségi egyenlőtlenséget tették szelekciós kritériummá, és ezzel nemcsak a zsidóság megsemmisítéséhez készítették elő a talajt, hanem hallatlan morális züllést idéztek elő a nem zsidók között is.⁴⁵

Az etnicitás és legitimitás kérdése jó példa arra, hogyan haladta meg Bibó belülről azt a nemzetkarakterológiai szemléletet, azt a népies gondolati hagyományt, amelyben eredetileg benne állt – úgy, hogy közben továbbra is szubkultúrájának csoportnyelvét használta. Originális teljesítménye, gondolkodói nagysága nagyrészt éppen ebben áll. Ennek felismerésétől függ az is, hogy megértjük-e őt, vagy a magyar szellemi életben még mindig fellelhető tribalizmus szempontjait alkalmazva olvassuk.

Jegyzetek

1. Bibó 1986a, 324–327.
2. Bibó 1986a, 623.

3. Bibó 1986a, 295–637.
4. Bibó 1986a, 185–267.
5. Bibó 1990, 283–683.
6. Jegyezzük meg: az etnikai elv (a „farok”) másutt se csóválhatja a „kutyát” (az önrendelkezést). Jó példa erre egyfelől Elzász-Lotaringia esete, amelyben a német etnikumúak a franciákhoz tartozás mellett állást foglalva „önrendelkeznek” (Bibó 1990, 393.), másfelől pedig az a figyelmeztetés, hogy az ún. „primitív” (?) politikai öntudatú közösségekben csak demagóg módon lehet az önrendelkezésre hivatkozni (Bibó 1990, 394.).
7. Huszár 1989, 80., 87., 90., vö. Németh 1939, Szabó 1991.
8. A legitimáció tudásszociológiai-fenomenológiai megközelítésének klasszikus példája: Berger–Luckmann 1998.
9. Horváth 1937, Horváth 1938.
10. Hajnal 1936, Hajnal 1993.
11. Ld. pl. D. Lőrincz 2004.
12. Bibó 1986a, 310.
13. Dénes (szerk.) 2004, 139.
14. Bibó 1986a, 324.
15. Bibó 1986a, 549.
16. Bibó 1986b, 726.
17. Bibó 1986b, 672.
18. Bibó 1986b, 672.
19. Erről lásd Bibó 551–569.
20. L. Bárdi 2004, 189. Vö. Bibó 1986b, 616.
21. Ezt a fontos kérdést, amit fel lehet és fel is kell tenni, Lakatos László (Lakatos 2004) veti fel.
22. Kovács 1993, 157–158.
23. Dénes 1993, 296. Vö. Bibó 1993, 337–338.
24. Uo. 342–343.
25. Bibó 1986b, 472.
26. Dénes (szerk.) 2004, 244.
27. Bibó 1986a, 213.
28. Bibó 1986a, 227.
29. Bibó 1986a, 226. Az idézett szöveg kontextusa: az elit feladatainak meghatározása.
30. Bibó 1986b, 564.
31. Erről ld. Horváth 1937, vö. Balog 2004, 17–34.
32. Bibó 1986b, 614–615.
33. Dénes (szerk.) 2004, 137.
34. Bibó 1986a, 376.
35. Dénes (szerk.) 2004, 220–221.
36. Bibó 1986b, 729.
37. Bibó 1986b, 728., Huszár 1989, 83.
38. Erről lásd Balog 2004, 191–206.
39. Bibó 1986b, 733–737.
40. Bibó 1986b, 728–729.
41. Bibó 1986b, 553–568.
42. Horváth 1937, 1938.
43. Bibó 1986b, 569–621.
44. Bibó 1986b, 727., 748–749.
45. Bibó 1986b, 630–633.

Irodalom

- Balog 2004: Balog Iván: Politikai hisztériák Közép-és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2004.
- Bárdi 2004: Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2004.
- Berger–Luckmann 1998: Peter L. Berger – Thomas Luckmann: A valóság társadalmi felépítése. Budapest, József Attila Műhely, 1998.
- Bibó 1986a, 1986b, 1986c: Bibó István: Válogatott tanulmányok. I–III. köt. Budapest, Magvető, 1986. (1986a: I. köt., 1986b: II. köt., 1986c: III. köt.)

- Bibó 1990: Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. köt. Budapest, Magvető, 1990.
- Bibó 1993: Bibó István: Az európai társadalomfejlődésről (1953–1956). In Dénes (szerk.) 1993. 326–351.
- Dénes 1993: Dénes Iván Zoltán: A félelem megszelídítése. In Dénes (szerk.) 1993. 284–314.
- Dénes (szerk.) 1993: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1993.
- Dénes (szerk.) 1999: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
- Dénes 1999: Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
- Dénes (szerk.) 2004: Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949. (Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván – Tóth László Dávid.) Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem, 2004.
- Hajnal 1936: Hajnal István: Az újkor története. Budapest, Révai Kiadó, 1936.
- Hajnal 1993: Hajnal István: Technika, művelődés. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1993.
- Horváth 1937: Horváth Barna: A jogelmélet vázlatja. Szeged, 1937.
- Horváth 1938: Horváth Barna: A szociológia elemei. Szeged, 1938.
- Huszár 1989: Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Debrecen, Kolonel Bt., Magyar Krónika.
- Kovács 1993: Kovács Gábor: Elit, közösség és kizsákmányolás. In Dénes (szerk.) 1993. 148–166.
- Lakatos 2004: A szabadság dilemmái. Konferencia Bibó István (1911–1979) emlékére. Bibó István Szellemi Műhely, 2004. április 28–30. Budapest, Goethe Intézet, Balog Iván: Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István faszizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról (Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2004) című könyvének vitája. Lakatos László opponensi véleménye. <http://www.law.klte.hu/jati/bibo/>
- D. Lőrincz 2004: D. Lőrincz József: Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 2004.
- Németh 1939: Németh László: Kisebbségben. Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság, 1939.
- Szabó 1991: Szabó Dezső: Az egész látóhatár I-II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok. Budapest, Püski Kiadó, 1991.

<http://beszelo.c3.hu/cikkek/etnicitas-es-legitimitas-osszefueggesei-bibo-muveiben>